

Adrian Put

Gorzów Wielkopolski

a.put@diecezjazg.pl

ORCID: 0000-0002-9375-5802

Herb diecezji zielonogórsko-gorzowskiej jako atrybut dziedzictwa historycznego w perspektywie heraldyki kościelnej

STRESZCZENIE

29 listopada 2020 roku, w pierwszą niedzielę Adwentu, wszedł w życie dekret bp. Tadeusza Lityńskiego, ustanawiający dla diecezji zielonogórsko-gorzowskiej własny herb. Herb ten jest nowym, choć osadzonym w historii, znakiem Kościoła na Środkowym Nadodrzu. W artykule przybliżono okoliczności powstania herbu diecezji zielonogórsko-gorzowskiej, a także opisuje go i przybliża jego znaczenie dla Kościoła lokalnego nad Środkową Odrą. Tekst podzielono na następujące punkty: 1. „Zarys dziejów Kościoła katolickiego na Środkowym Nadodrzu”, w którym przybliżono najważniejsze wydarzenia z dziejów Kościoła na badanym obszarze, co jest historycznym tłem dla całości tekstu, 2. „Okoliczności powstania herbu”, w którym przybliżono proces tworzenia herbu, oraz 3. „Opis i znaczenie herbu”, w którym podjęto próbę blazonowania herbu.

SŁOWA KLUCZE:

herb, diecezja zielonogórsko-gorzowska, diecezja lubuska, ziemia lubuska, Środkowe Nadodrze

The coat of arms of the Diocese of Zielona Góra-Gorzów Wielkopolski as an attribute of historical heritage in the perspective of ecclesiastical heraldry

ABSTRACT

On 29th November 2020, the first Sunday of Advent, the decree of Bishop Tadeusz Lityński, establishing its own coat of arms for the Diocese of Zielona Góra and Gorzów Wielkopolski, came into force. This coat of arms is a new, though historically embedded, sign of the Church in the Middle Odra Region. The article entitled "The coat of arms of the Diocese of Zielona Góra – Gorzów Wielkopolski as an attribute of historical heritage in the perspective of ecclesiastical heraldry" introduces the circumstances of origin of the coat of arms of the Diocese of Zielona Góra – Gorzów Wielkopolski, as well as describing it and introducing its significance for the local Church in the Middle Odra Region. The text is divided into the following sections: 1. "The outline of the history of the Catholic Church in the Middle Odra Region", which takes a closer look at the most important events in the history of the Church in the area under study providing a historical

background to the text as a whole; 2. "Circumstances of the creation of the coat of arms", which takes a closer look at the process of creating the coat of arms, while point 3. "The description and significance of the coat of arms" attempts to blazon the coat of arms.

KEYWORDS:

coat of arms, diocese of Zielona Góra - Gorzów Wielkopolski, Lubusz diocese, Lubusz Land, Middle Odra Region

Wprowadzenie

29 listopada 2020 roku, w pierwszą niedzielę Adwentu, wszedł w życie dekret bp. Tadeusza Lityńskiego, ustanawiający dla diecezji zielonogórsko-gorzowskiej własny herb. W ten sposób diecezja na Środkowym Nadodrzu dołączyła do grona polskich biskupstw, które obok herbu biskupa mają własny znak heraldyczny.

Militarny rodowód herbów powodował, że pierwotnie nie były one akceptowane w Kościele. Prawo kanoniczne wprost zabraniało duchownym ich używania. Nie mogli oni także używać innych oznak wojskowych oraz brać udziału w wojnie. Gdy jednak herb stał się znakiem przynależności lennej, a później także stanowej i rodowej, został przyjęty również przez duchownych¹. Współcześnie herby są używane powszechnie. Używają ich wyżsi duchowni, instytucje i zrzeszenia kościelne. Stały się znakiem identyfikującym i wyróżniającym daną osobę lub diecezję. Poprawne ich odczytanie pozwala dlatego na zrozumienie idei, wokół których koncentruje się życie Kościoła lokalnego². W tym sensie herb, a szczególnie herb diecezji, jest nie tylko znakiem graficznym, ale także próbą opisanie historii, charyzmatu i duchowości danego biskupstwa.

W niniejszym artykule przybliżono okoliczności powstania herbu diecezji zielonogórsko-gorzowskiej, a także opisano go i przybliżono jego znaczenie dla Kościoła lokalnego nad środkową Odrą. Omówiono najważniejsze wydarzenia z życia Kościoła na badanym obszarze; przybliżono proces tworzenia herbu, a także podjęto próbę blazonowania herbu.

1. Zarys dziejów Kościoła katolickiego na Środkowym Nadodrzu

Kościół katolicki nad środkową Odrą oraz dolną Wartą ma swoją wielowiekową historię. Historyczna ziemia lubuska została przyłączona do państwa polskiego w czasach Mieszka I. Obszar ten poddano władzy kościelnej biskupa poznańskiego. Stało się tak w wyniku chrztu Mieszka I oraz jego drużyny w 966 roku i po utworzeniu pierwszego

1 A. Weiss, *Heraldyka kościelna*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 6, Lublin 1993, kol. 729.

2 Por. S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie. Geneza, treści, funkcje*, Warszawa 1993, s. 8.

biskupstwa z siedzibą w Poznaniu w 968 roku. W tym okresie Kościół na ziemi lubuskiej nie tworzył odrębnej jednostki kościelnej administracji.

Pierwszym śladem chrześcijaństwa na terenie Środkowego Nadodrza była działalność Pięciu Braci Eremitów. Jak przyjmuje znaczna część badaczy, idąc za Tadeuszem Wojciechowskim, ponieśli oni męczeńską śmierć w okolicach Międzyrzecza³. Ich przybycie związane było z decyzją cesarza Ottona III, podjętą wraz z Bolesławem Chrobrym, aby założyć klasztor dla nawracania pogańskich Wioletów⁴. Działo się to z inspiracji papieża Sylwestra II⁵. Rola Pięciu Braci Męczenników znacznie jednak wykraczała poza ramy misji wyznaczonej decyzjami politycznymi i religijnymi. Ich misja łączy obecny obszar Ziemi Lubuskiej z całą ówczesną elitą kościelną i polityczną Europy. Święci Jan z Wenecji, Benedykt z Benewentu czy Bruno z Kwerfurtu należeli do głównego nurtu odnowy duchowej kontynentu, szczególnie tzw. reformy kluniackiej. W tym kontekście warto wspomnieć choćby opata Nila Młodszego z Kalabrii i innych odnowicieli życia pustelniczego w Kościele przełomu X i XI wieku⁶. Święty Nil z Kalabrii propagował życie zakonne oparte ściśle na wskazaniach św. Benedykta oraz nawiązywał do doświadczenia pustelników wschodnich. Działał na południu Italii. Obok niego ówczesnymi odnowicielami życia eremickiego w Kościele byli św. Romuald, św. Jan Gwalbert i św. Piotr Damiani. Św. Romuald został zakonikiem w klasztorze Sant-Apollinare w Casse. Nie odnajdywał jednak tej dyscypliny duchowej, której poszukiwał. To pchnęło go do udania się w 1012 roku na pustkowie koło Camaldoli, dokąd wkrótce dołączyli do niego pierwsi uczniowie. Powstała w ten sposób cała kolonia mnisza⁷. Od nazwy okolicy przyjęto nazywać ich kamedułami. Zanim jednak do tego doszło, św. Romuald gromadził wokół siebie uczniów w Pereum⁸. W tej wspólnocie wyróżniali się wspomniani już mnisi – krewniak cesarski św. Bruno z Kwerfurtu, św. Benedykt z Benewentu, św. Jan z Wenecji, których wysłano do Polski. Mieli prowadzić dzieło ewangelizacji

3 T. Wojciechowski, *Szkice historyczne jedenastego wieku*, Poznań 2004, s. 26; G. Wejman, *Kościół katolicki na ziemi lubuskiej 1124–2010. Zarys problemu*, [w:] *Kościół na Środkowym Nadodrzu. Historia i postacie*, red. G. Chojnacki, Zielona Góra 2011, s. 11; S. Kurnatowski, *Dlaczego Międzyrzecz?*, [w:] *Męczennicy z Międzyrzecza*, red. R. Tomczak, Paradyż 2003, s. 49–69. Dokładna lokalizacja międzyrzeckiego eremu zob. A. Kirmiel, *Gdzie mógł znajdować się klasztor Pierwszych Męczenników Polski?*, [w:] *Pierwsi Męczennicy Polski. 1010 rocznica śmierci. Materiały z Sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Ziemi Międzyrzeckiej im. Alfa Kowalskiego 8 listopada 2013 r.*, Międzyrzecz 2014, s. 49–57. Św. Bruno z Kwerfurtu nie wymienia miejsca, gdzie znajdował się klasztor. Wspomina jedynie, że było to w kraju Słowian, gdzie piękny las nadawałby się na samotnię, na ziemi chrześcijańskiej w pobliżu pogan, zob. Bruno z Kwerfurtu, *Żywoć Pięciu Braci Męczenników*, [w:] *Piśmiennictwo czasów Bolesława Chrobrego*, Warszawa 1966, s. 169–170.

4 Z. Sułowski, *Chrzest Polski*, cz. 2, „Zeszyty Naukowe KUL” 10 (1967) 4, s. 12; G. Wejman, *Kościół katolicki...*, s. 10.

5 Jan Paweł II, *Strzeżmy duchowego i moralnego wymiaru Europy*, „*Ecclesiastica*” 11 (2002) 4–6, s. 39.

6 M. Banaszak, *Historia Kościoła Katolickiego*, cz. 2. *Średniowiecze*, Warszawa 1987, s. 103.

7 B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. II. *Wczesne średniowiecze chrześcijańskie*, Lublin 2001, s. 158.

8 *Alle origini di Camaldoli. San Romualdo e i Cinque Fratelli* (traduzione, commento e note) T. Matus, Camaldoli 2003, s. 141–142.

przerwane po śmierci św. Wojciecha⁹. Utworzona w Polsce placówka miała zatem od samego początku wyraźnie misyjny charakter. Dodatkowo założony klasztor miał przyjmować i kształcić nowicjuszy oraz umożliwiać przybywającym zakonnikom prowadzenie życia pustelniczego¹⁰. Warto wspomnieć również, że nowy klasztor miał nawiązywać swą organizacją do eremu w Pereum, gdzie prowadzono studia filozofii¹¹. Mnisi przywieźli ze sobą także potrzebne księgi liturgiczne oraz – być może – inne potrzebne teksty teologiczne i filozoficzne¹². Byłby zatem klasztor Pięciu Braci pierwszym na tych ziemiach ośrodkiem nauki, czerpiącym swe wzorce z najlepszych ówczesnych centrów myśli chrześcijańskiej Europy. Przybyli do Polski Benedykt i Jan od samego początku położyli nacisk na naukę słowiańskiego języka¹³. Wyglądem także przystosowali się do lokalnych zwyczajów¹⁴. Widać w ich postępowaniu podobieństwo do metod, którymi w dziele ewangelizacji posługiwali się pierwsi misjonarze Słowian, św. Cyryl i św. Methody¹⁵. Na miejscu do Benedykta i Jana dołączył jeszcze jeden italski mnich oraz dwaj Polacy – Mateusz i Izaak¹⁶. Na służbę oddelegowano do nich miejscowych chłopców, w tym św. Krystyna¹⁷. Nie udało się jednak podjąć mnichom dzieła ewangelizacji. Męczeńska śmierć przysła niespodziewanie w nocy z 10 na 11 listopada 1003 roku¹⁸. Śmierć eremitów nie zakończyła działalności konwentu. Biskup poznański Unger podjął się zbadaania sprawy i przedstawienia jej papieżowi Janowi XVIII, który „kazał zaliczyć ich w poczet świętych męczenników i oddawać im cześć”¹⁹. Nad ich grobem wzniesiono bazylikę, a samo miejsce stało się areną licznych cudów i łask. Kult eremitów szybko przeniósł się z Polski do Italii, a później także do Czech, Niemiec i na Węgry. Ostateczny kres międzyrzeckiej placówce przyniosło, być może, zajęcie tych ziem przez Pomorzanie lub reakcja pogańska w czasach Mieszka II i Kazimierza Odnowiciela. Prawdopodobnie ciała świętych, wywieziono do Gniezna, skąd do Pragi miał je wywieźć książę czeski Brzetysław.

Początki własnej organizacji diecezjalnej na Środkowym Nadodrzu sięgają jednak późniejszego okresu, bo dopiero trzeciej dekady XII wieku. W roku 1124 z inicjatywy

9 Jan Paweł II, *Przesłanie papieskie z okazji 1000. rocznicy wzniesienia kościoła pw. św. Wojciecha w Rawennie*, „Ecclesiastica” 11 (2002) 7–9, s. 7.

10 Bruno z Kwerfurtu, *Żywot...*, s. 170.

11 Tamże, s. 167.

12 M. Rechowicz, *Myśl teologiczna w Polsce do czasu założenia Wydziału Teologicznego w Krakowie*, „Zeszyty Naukowe KUL” 9 (1966) 1–2, s. 89.

13 Bruno z Kwerfurtu, *Żywot...*, s. 180.

14 Tamże, s. 199.

15 T. Manteuffel, *Historia powszechna. Średniowiecze*, Warszawa 2004, s. 124.

16 D. Zydorek, *Dzieje życia i męczeństwa Pięciu Braci Męczenników*, [w:] *Pięciu Braci Męczenników. Z dziejów religijności Polski XI wieku*, red. D. Zydorek, Gorzów Wielkopolski 1997, s. 64.

17 P.M. Mainolfi, M. Ruggiano, *San Benedetto da Benevento. Protomartire Della Polonia*, Benevento 2004, s. 142.

18 Tamże, s. 155.

19 M. Kanior, *Monastycyzm na ziemiach polskich za pierwszych Piastów*, [w:] *Męczennicy z Międzyrzecza*, red. R. Tomczak, Paradyż 2003, s. 32.

Bolesława Krzywoustego erygowano biskupstwo w nadodrzańskim Lubuszu²⁰. Stało się to podczas pobytu w Polsce legata papieskiego kard. Idziego z Tusculum. Pierwsza wiarygodna wzmianka o diecezji lubuskiej pochodzi z 1133 roku²¹. Chodzi tu o bullę papieża Innocentego II, który poddawał polskie biskupstwa zwierzchnictwu metropolii magdeburskiej. Stało się tak w wyniku działań św. Norberta z Xanten, arcybiskupa magdeburskiego.

Ze względu na swe położenie diecezja lubuska miała czuwać nad krzewieniem i utwierdzeniem chrześcijaństwa na zachód i północny-zachód od Lubusza²². Plany te musiał zaaprobować odbywający od maja 1123 roku legację w Polsce właśnie kard. Idzi z Tusculum. Jeszcze przed majem 1124 roku Idzi opuścił Bolesława i udał się na Węgry. Reforma organizacyjna Kościoła w Polsce, łącznie z utworzeniem nowych diecezji, musiała więc nastąpić w tym okresie. Na tej podstawie przyjmuje się, że biskupstwo w Lubuszu zostało założone w 1124 roku. Utworzenie w 1140 roku biskupstwa pomorskiego w Wolinie znacznie ograniczyło obszar oddziaływania lubuskiej diecezji. Ostateczne podbicie i ujarznienie państw plemiennych Słowian zachodnich i zorganizowanie na ich terenach stałej niemieckiej kościelnej administracji zamknęło także ten obszar na duszpasterskie oddziaływanie biskupa lubuskiego. Nie inaczej sytuacja przedstawiała się na ziemiach polskich, gdzie od strony wschodniej i południowej nowa diecezja sąsiadowała z diecezją wrocławską i poznańską.

W swych dziejach diecezja lubuska kilka razy zmieniała stolicę. W latach 1124–1276 siedzibą biskupa lubuskiego był nadodrzański gród Lubusz²³. W 1276 roku siedzibę przeniesiono do Górzycy. Po spaleniu i złupieniu Górzycy w 1325 roku biskupi lubuscy

20 A. Put, *Powstanie diecezji lubuskiej i pomorskiej (wolińskiej)*, [w:] *Kościół na Pomorzu Zachodnim i Ziemi Lubuskiej w XII wieku*, red. Z. Lec, A. Put, Szczecin 2008, s. 53; zob. też: L. Kuhn, *Das Bistum Lebus. Das kirchliche Leben im Bistum Lebus in den letzten zwei Jahrhunderten (1385–1555) seines Bestehens unter besonderer Berücksichtigung des Johanniterordens*, Leipzig [2005], s. 21.

21 Innocenty II, *Sacrosancta*, [w:] *Codex diplomaticus majoris Polonia*, t. 1, nr 6, <http://www.wbc.poznan.pl/> (5.05.2016). „Proinde venerabilis frater Norberte archiepiscopus, querimoniam illam quam adversus episcopos Polonie in nostra presentia deposuisti, scripture et aramento duximus committendam. Asserebas equidem prefate regionis episcopos ex antiqua constitutione Madeburgensi ecclesie iure metropolitico subiacere, et ad confirmationem tue partis auctoritatem predecessorum nostrorum Iohannis, Benedicti et Leonis beate memorie pretendebas; quos nimirum episcopatus, qui ultra Salam, Albiam et Oderam esse tunc temporis videbantur seu qui ibidem inantea divina essent cooperante clementia disponendi, interventu Ottonis piissimi augusti supposuisse Madeburgensi ecclesie astruebas. Quorum videlicet episcopatum nomina hec sunt: Inter Albiam et Oderam, Stetin et Lubus, ultra Oderam vero Pomerana, Poznan, Gnezen, Craco, Wartizlav, Cruciwiz, Masovia et Lodilaensis; unde legitimis datis indutiis, earundem ecclesiarum episcopos, ut tibi de tua querimonia responderent, tam per litteras quam per nuntios semel atque secundo ad nostram presentiam invitavimus. Ipsi vero nec venerunt nec ad nos responsales aliquos transmiserunt. Visum est igitur nobis et fratribus nostris, quod nec ipsi de sua contumacia lucrari deberent, nec Madeburgensis ecclesia diutius propria iustitia privaretur”.

22 T. Błaszczuk, *Biskupstwo lubuskie w średniowieczu*, [w:] *Dzieje Kościoła katolickiego na Środkowym Nadodrzu do czasów najnowszych*, red. A. Put, R. Kufel, Zielona Góra–Gorzów Wielkopolski 2020, s. 34.

23 Tamże, s. 35.

rezydowali we Wrocławiu. Do diecezji powrócił dopiero bp Henryk II z Bancz (1353–1365), który podjął próbę odbudowy katedry. Niestety w 1373 roku wojska Karola Luksemburskiego spaliły lubuską katedrę.

Od czasu swojego powstania biskupstwo lubuskie nie powiększyło swego obszaru, a po utracie ziem na północy i zachodzie diecezja stała się najmniejszą jednostką kościelną w prowincji gnieźnieńskiej. W tak niewielkim terytorialnie obszarze biskupstwo lubuskie przetrwało do połowy XVI wieku, kiedy w Brandenburgii przyjęto reformację²⁴. Związane to było głównie z działalnością synów elektora Joachima I Nestora – margrabiego Jana z Kostrzyna i elektora Joachima II²⁵. 19 sierpnia 1539 roku Joachim II uczynił swego brata Jana współpatronem nad diecezją lubuską. Jan Kostrzyński wykorzystał ten przywilej do walki z biskupem lubuskim Jerzym Blumenthałem. Wykorzystując władzę, wprowadził protestantyzm w podległej sobie części ziemi lubuskiej. Ostatnim katolickim biskupem lubuskim był Jan Hornenburg. W 1565 roku w katedrze lubuskiej w Fürstenwalde odprawiono ostatnią katolicką Mszę świętą. Wyznanie ewangelickie całkowicie zapanowało nad środkową Odrą.

Początkowo życie katolickie praktycznie zamarło na tym obszarze. Rodziło to słuszną troskę ze strony Stolicy Apostolskiej, która postanowiła działać. Obszar m.in. diecezji lubuskiej 6 stycznia 1622 roku powierzono opiece duszpasterskiej Kongregacji Rozkrzewiania Wiary²⁶. Kanoniczną jurysdykcję pełnili zaś nuncjusze: koloński dla obszarów niemieckich, warszawski dla obszarów nadbałtyckich, zaś dla Danii i Norwegii – nuncjusz z Brukseli. W roku 1667 z niemieckich terenów „Wikariatu Północy” utworzono wikariat apostolski z siedzibą w Hanowerze, do którego w 1670 roku przyłączono teren dawnej diecezji lubuskiej²⁷. Kolejna zmiana przynależności kanonicznej nastąpiła w 1709 roku, gdy dawną diecezję włączono w struktury Wikariatu Apostolskiego Górnej i Dolnej Saksonii.

W takich okolicznościach katolickie życie religijne było bardzo mocno ograniczone. W XVII i XVIII wieku rozpoczęło się jednak powolne przenikanie katolików ze strony Czech i Rzeczypospolitej na obszary Brandenburgii. Wiemy, że w 1715 roku, na polecenie Stolicy Apostolskiej, generał jezuitów wyznaczył 15 zakonników do pracy misyjnej na pograniczu wielkopolsko-pruskim²⁸, którzy swoją bazę mieli w Międzyrzeczu, a z posługą docierali do Paradyża, Bledzewa, Pszczewa, Rokitna, Skwierzyny i innych miejscowości.

Kolejne zmiany w administracji kościelnej tych ziem nastąpiły w roku 1780, gdy połączono Wikariat Apostolski Górnej i Dolnej Saksonii z Wikariatem Apostolskim Północnym.

24 B. Dratwa, *Reformacja na Ziemi Lubuskiej*, „Gorzowskie Wiadomości Kościelne” 24 (1980) 1, s. 30–35.

25 G. Wejman, *Kościół katolicki na ziemi lubuskiej 1124–2010. Zarys problemu*, [w:] *Kościół na Środkowym Nadodrzu...*, s. 17.

26 Tamże, s. 24.

27 Tamże.

28 B. Dratwa, *Apostolski Wikariat Północny*, „Gorzowskie Wiadomości Kościelne” 24 (1980) 1, s. 27.

W 1783 roku wyłączono z niego ziemie Szwecji i zorganizowano z nich osobny wikariat, a sama ziemia lubuska podlegała znów Apostolskiemu Wikariatowi Północy. Sytuacja taka trwała do 30 kwietnia 1811 roku, gdy ziemie Brandenburgii i Pomorza poddano jurysdykcji biskupa wrocławskiego. W roku 1812 postanowiono, że władzę kościelną nad tymi terenami pełnić będzie w imieniu biskupa wrocławskiego delegat biskupi, którym będzie każdorazowo proboszcz kościoła pw. św. Jadwigi w Berlinie²⁹.

Sprawy kościelnej jurysdykcji na tych ziemiach zostały przez Stolicę Apostolską uregulowane ostatecznie bullą *De salute animarum* z 16 lipca 1821 roku³⁰. Decyzje papiejskie czyniły biskupa wrocławskiego wikariuszem apostolskim na obszar pomorsko-brandenburski, z zastrzeżeniem, że kościelny zarząd ma mieć proboszcz kościoła św. Jadwigi w Berlinie, jako każdorazowy pełnomocnik biskupa wrocławskiego. Decyzje te były podstawą utworzenia w 1829 roku Książęco-biskupiej Delegatury Brandenburgii i Pomorza, zwanej popularnie delegaturą berlińską. Z diecezją wrocławską delegatura połączona była osobą biskupa. Dopiero w 1851 roku doszło do faktycznego włączenia ziem delegatury do wrocławskiego biskupstwa.

Wiek XIX charakteryzował się znacznym wzrostem wspólnoty katolickiej na terenach nad środkową Odrą. Rosła liczba katolików, a delegatura berlińska rozwinęła się także administracyjnie. Napływ polskich robotników, a także żołnierzy wyznania katolickiego powodował zakładanie katolickich parafii. Do zakończenia I wojny światowej obszar ten nie podlegał większym zmianom kościelnym. Dopiero decyzje papieża Piusa XI zmieniły podział administracyjny tych ziem. 1 maja 1923 roku papież utworzył dla tych fragmentów diecezji poznańskiej i chełmińskiej, które znalazły się po niemieckiej stronie granicy, osobną administraturę apostolską w Tucznie³¹. Siedzibę administracji w 1926 roku przeniesiono do Piły, a w 1929 roku podniesiono ją do rangi Wolnej Prałatury Pilskiej³². 13 sierpnia 1930 roku papież bullą *Pastoralis officii nostri* utworzył diecezję berlińską, która swoim terytorium objęła część ziem historycznej diecezji lubuskiej. W takiej strukturze administracyjnej Kościół katolicki przetrwał na obszarze Środkowego Nadodrza do II wojny światowej. Po zakończeniu wojny na tereny obecnej diecezji zielonogórsko-gorzowskiej³³ napłynęła ludność polska, w zdecydowanej większości

29 G. Wejman, *Kościół katolicki...*, s. 26.

30 Tamże.

31 Tamże, s. 29.

32 R. Prejs, *Odrodzenie życia katolickiego w dorzeczu środkowej Odry i dolnej Warty w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, [w:] *Dzieje Kościoła katolickiego na Środkowym Nadodrzu do czasów najnowszych*, red. A. Put, R. Kufel, Zielona Góra–Gorzów Wielkopolski 2020, s. 85.

33 Diecezja zielonogórsko-gorzowska do 25.03.1992 r. nosiła nazwę diecezji gorzowskiej. Na mocy Konstytucji apostolskiej Jana Pawła II *Totus Tuus Poloniae Populus* dokonano reorganizacji dotychczasowej diecezji gorzowskiej przenosząc jej stolicę do Zielonej Góry i zmieniając jej nazwę na zielonogórsko-gorzowską, zob. *Konstytucja apostolska Totus Tuus Poloniae Populus*, [w:] *Księga pamiątkowa 50-lecia organizacji Kościoła katolickiego na Ziemi Lubuskiej, Pomorzu Zachodnim i Północnym*, Zielona Góra–Gorzów Wlkp. 1998, s. 671.

katolickiego wyznania. Z myślą o rosnących potrzebach duszpasterskich prymas Polski kardynał August Hlond, działając na mocy specjalnych uprawnień Stolicy Apostolskiej³⁴, ustanowił polską organizację kościelną na Ziemiach Zachodnich. 15 sierpnia 1945 roku mianował ks. Edmunda Nowickiego z Poznania administratorem nowo utworzonej Administracji Apostolskiej Kamieńskiej, Lubuskiej i Prałatury Pilskiej. Na stolicę administracji wybrano miasto Gorzów. Obejmowała ona obszar 44 836 km², czyli przeszło 1/7 powierzchni Polski. W skład administracji wchodziły następujące większe miasta i okolice: Gorzów, Szczecin, Koszalin, Słupsk, Piła i Zielona Góra³⁵. Jeszcze w 1945 roku ks. Nowicki rozpoczął urzędowanie w Gorzowie, gdzie otwarto Kurię Administracji Apostolskiej. 28 października 1945 roku ks. Nowicki odbył uroczysty ingres do kościoła pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny – dzisiejszej katedry w Gorzowie.

Troszcząc się o rozwój powołań kapłańskich, administrator apostolski utworzył trzy niższe seminaria duchowne w Gorzowie, Słupsku i we Wschowie, zaś w 1947 roku otwarto w Gorzowie Wyższe Seminarium Duchowne. W 1950 roku powstał Sąd Duchowny dla całej administracji apostolskiej. Owocna posługa rządcy gorzowskiego została nagle przerwana. Decyzją władz państwowych ks. Nowicki został w styczniu 1951 roku usunięty z Gorzowa. Rada Konsultorów wybrała wówczas ks. Tadeusza Załuczkowskiego wikariuszem kapitulnym, a prymas Polski kard. Stefan Wyszyński mianował go wikariuszem generalnym dla terytorium, które od 1950 roku zaczęto nazywać ordynariatem gorzowskim. Po niespodziewanej śmierci ks. Załuczkowskiego, nowym wikariuszem kapitulnym został w 1952 roku ks. Zygmunt Szelązek, który także otrzymał od prymasa uprawnienia do samodzielnego kierowania ordynariatem gorzowskim. Z powodu wciąż rosnącej liczby powołań, ks. Szelązek przeniósł część seminarium gorzowskiego do pocysterskiego klasztoru w Gościkowie-Paradyżu, lokując tam tzw. Wydział Filozoficzny WSD w Gorzowie Wielkopolskim. Ordynariusz powołał także system wzajemnego ubezpieczenia duchownych, tworząc Wzajemną Pomoc Kapłańską, oraz zorganizował dom dla księży seniorów w Rokitnie.

Pierwszy polski biskup – Teodor Bensch objął rządy w ordynariacie gorzowskim dopiero w 1956 roku. Niestety, jego posługa zakończyła się także niespodziewanie szybko. Biskup zmarł na zawał serca 7 stycznia 1958 roku. Został pochowany w katedrze gorzowskiej. Po jego śmierci rządy w ordynariacie sprawował jako wikariusz kapitulny ks. Józef Michalski.

34 D. Śmierchalski-Wachocz, *Sytuacja Kościoła katolickiego w diecezji gorzowskiej w latach 1945–2004. Zarys problematyki. Nowa Marchia – prowincja zapomniana – wspólne korzenie*, Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna, „Zeszyty Naukowe” nr 5, s. 8.

35 „Zarządzenia Administracji Apostolskiej” 1 (1945) I, s. 1: Teren nowej jednostki kościelnej administracji obejmował ziemie z dotychczas istniejących diecezji: 1) *Praelaturae nullius Schneidmühlensis seu Pilensis*; 2) *illius partis Archidioeceseos Vratislaviensis, quae ad medium cursum fluminis Odra posita, hodie ad Vojevodiam Posnaniensem pertinet*; 3) *illius partis Dioecesis Berolinensis, quae sive ad orientem sive ad occidentem fluminis Odra jacens, nunc gubernio Reipublicae Poloniae subicitur*.

Nowym biskupem dla ordynariatu mianowano śląskiego kapłana – ks. Wilhelma Plutę, którego wyświęcono na biskupa w Gorzowie Wielkopolskim przez kard. Wyszyńskiego 7 września 1958 roku. Później mianowano dla ordynariatu gorzowskiego i konsekrowano dwóch biskupów pomocniczych – bp. Jerzego Strobę (16.11.1958) i bp. Ignacego Jeża (5.06.1960). Biskup Wilhelm Pluta od samego początku priorytetem swojej posługi duszpasterskiej uczynił rozwój życia duchowego wśród kapłanów i świeckich. Organizował konferencje dla księży, wydawał także liczne rozporządzenia duszpasterskie. Dbał o rozwój duszpasterstwa małżeństw i rodzin.

W 1960 roku władze komunistyczne zlikwidowały niższe seminaria w Gorzowie Wielkopolskim i Słupsku, zaś w roku 1961 usunięto Wyższe Seminarium Duchowne z Gorzowa Wielkopolskiego. Od tego momentu wszystkie roczniki seminarium zostały ulokowane w dawnym opactwie cysterskim niedaleko Międzyrzecza, w Gościkowie-Paradyżu. 25 maja 1967 roku ordynariat gorzowski został podniesiony do rangi Administracji Apostolskiej zależnej bezpośrednio od Stolicy Apostolskiej. To jednak nie rozwiązało problemów duszpasterskich ciągle największej kościelnej jednostki administracyjnej. Zasadnicza zmiana nastąpiła dopiero w 1972 roku. 28 czerwca 1972 roku papież Paweł VI bullą *Episcoporum Poloniae coetus* ustanowił stałą organizację kościelną na Ziemiach Zachodnich i Północnych. Podziałowi uległa Administracja Apostolska w Gorzowie Wielkopolskim, z której terenu powstały dwie nowe diecezje – szczecińsko-kamieńska z siedzibą w Szczecinie i koszalińsko-kołobrzeska z siedzibą w Koszalinie, a administrację gorzowską podniesiono do rangi samodzielnego biskupstwa z siedzibą w Gorzowie Wielkopolskim. Diecezja gorzowska³⁶ została włączona do metropolii wrocławskiej, zaś jej pierwszym biskupem rezydencjalnym mianowano dotychczasowego administratora gorzowskiego – bp. Plutę. W 1973 roku za zgodą Stolicy Apostolskiej ustanowiono Kapitułę Katedralną w Gorzowie Wielkopolskim. W tym samym roku diecezja gorzowska otrzymała biskupa pomocniczego, którym został ks. Paweł Socha CM – wykładowca teologii fundamentalnej w seminarium paradyskim.

22 stycznia 1986 roku w wypadku samochodowym zginął bp Pluta, został pochowany w przedsionku katedry gorzowskiej. Po jego śmierci rządy jako administrator diecezji sprawował bp Socha. 4 października 1986 roku papież Jan Paweł II mianował

³⁶ W myśl postanowień Bulli papieskiej *Episcoporum Poloniae Coetus* z 28.06.1972 r.: „Diecezja gorzowska obejmować będzie terytorium województwa zielonogórskiego, które odłączamy od archidiecezji wrocławskiej, od diecezji berlińskiej i od prałatury pilskiej; ponadto terytorium powiatu Trzcianka i miasta Piły, które też wyłączamy z prałatury pilskiej. Stolicą biskupa będzie miasto Gorzów Wlkp. Diecezja gorzowska będzie należeć do metropolii wrocławskiej, a jej biskup będzie podlegać metropolicie wrocławskiemu po myśli obowiązującego prawa. Zob. *Bulla papieska Episcoporum Poloniae Coetus*, [w:] *Księga pamiątkowa...*, s. 637; zob. też: *Komunikat konferencji plenarnej Episkopatu Polski w sprawie kanonicznego uregulowania organizacji kościelnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, 28 czerwca 1972, Kraków, [w:] P. Raina, *Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989*, t. 2, lata 1960–1974, Poznań 1995, s. 594–596; *Pismo prefekta Rady do spraw Publicznych Kościoła G. kard. Villota*, nr 3770/72, [w:] *Źródła do dziejów Pomorza Zachodniego*, t. 14. *Narodziny diecezji szczecińsko-kamieńskiej i koszalińsko-kołobrzeskiej (1945–1975)*, opr. K. Kozłowski, Szczecin 2007, s. 110–112.

nowym biskupem gorzowskim ks. Józefa Michalika, dotychczasowego rektora Papieskiego Kolegium Polskiego w Rzymie. Swój ingres do katedry w Gorzowie Wielkopolskim bp Michalik odbył 30 listopada 1986 roku. Nowy rządcą odnowił budynki kurii i rezydencji biskupów w Gorzowie Wielkopolskim oraz seminarium w Paradyżu. Utworzył także nowe domy rekolekcyjne. Zorganizował pierwsze Diecezjalne Dni Młodych w 1987 roku oraz doprowadził do koronacji cudownego obrazu Matki Bożej Rokitniańskiej w 1989 roku. W trosce o właściwą formację intelektualną świeckich założył w Gorzowie Wielkopolskim Instytut Formacji Katolickiej dla świeckich, który był filią Papieskiego Wydziału Teologicznego we Wrocławiu. 6 stycznia 1990 roku z rąk papieża Jana Pawła II święcenia biskupie przyjął drugi biskup pomocniczy, dotychczasowy ojciec duchowny seminarium paradyskiego – ks. Edward Dajczak³⁷.

Kolejna zmiana w funkcjonowaniu diecezji gorzowskiej nastąpiła 25 marca 1992 roku. Papież Jan Paweł II bullą *Totus Tuus Poloniae populus* dokonał reorganizacji struktur kościelnych w Polsce. Diecezja gorzowska otrzymała nazwę: zielonogórsko-gorzowska, a jej siedzibę przeniesiono do Zielonej Góry. Od diecezji odłączono także dekanaty pilski i trzaniecki oraz część parafii dekanatu drezdeneckiego. W 1993 roku bp Michalik został mianowany arcybiskupem metropolitą przemyskim. Nowym biskupem diecezjalnym w Zielonej Górze został dotychczasowy biskup pomocniczy legnicki – bp Adam Dyczkowski. Uroczysty ingres do katedry gorzowskiej odbył się 5 września 1993 roku. W okresie rządów bp. Dyczkowskiego zorganizowano wielkie obchody 50-lecia utworzenia Administracji Apostolskiej w Gorzowie Wielkopolskim. Diecezję odwiedził również Ojciec Święty Jan Paweł II, który 2 czerwca 1997 roku spotkał się z wiernymi na gorzowskim osiedlu Górczyn, a także rozpoczął proces beatyfikacyjny sługi Bożego bp. Wilhelma Pluty. Ważnym wydarzeniem było także milenium męczeńskiej śmierci patronów diecezji, Pierwszych Męczenników Polski – Benedykta, Jana, Mateusza, Izaaka i Krystyna, które uroczystość obchodzono w 2003 roku w Międzyrzeczu z udziałem Episkopatu Polski. Szczególną troską bp Dyczkowski otaczał zrzeszenia wiernych świeckich. Troszczył się zwłaszcza o rozwój Akcji Katolickiej i Katolickiego Stowarzyszenia Młodzieży.

29 grudnia 2007 roku papież Benedykt XVI przyjął rezygnację bp. Dyczkowskiego z urzędu biskupa zielonogórsko-gorzowskiego, złożoną ze względu na osiągnięcie wieku emerytalnego. Tego samego dnia nowym biskupem zielonogórsko-gorzowskim został mianowany bp Stefan Regmunt – dotychczasowy biskup pomocniczy w Legnicy. Biskup Stefan Regmunt odbył uroczyste ingresy do katedry gorzowskiej (19.01.2008) oraz do konkatedry w Zielonej Górze (26.01.2008). W czerwcu 2009 roku bp Regmunt zorganizował uroczyste obchody XX rocznicy koronacji obrazu Matki Bożej Rokitniańskiej. 22 stycznia 2010 roku w gorzowskiej katedrze zainaugurowano pierwszy w dziejach Kościoła na Pomorzu Zachodnim i Ziemi Lubuskiej Synod Metropolii Szczecińsko-Kamieńskiej. Z tej okazji odbyła się również pielgrzymka kapłanów z całej metropolii

37 R. Tomczak, *Biskup Edward Dajczak*, [w:] *Księga pamiątkowa...*, s. 133.

do grobu bp. Wilhelma Pluty. W dniach 28–29 sierpnia 2011 roku diecezję zielonogórsko-gorzowską odwiedził nuncjusz apostolski w Polsce abp Celestino Migliore, który podczas swojego pobytu spotkał się z kapłanami i wiernymi.

16 stycznia 2012 roku papież Benedykt XVI przyjął rezygnację bp. Sochy z funkcji biskupa pomocniczego diecezji zielonogórsko-gorzowskiej, w związku z osiągnięciem wieku emerytalnego. Nowym biskupem pomocniczym dla diecezji został mianowany ks. prał. Tadeusz Lityński, dotychczasowy proboszcz parafii pw. Chrystusa Króla z Gorzowa i sędzia Sądu Kościelnego w Gorzowie³⁸. Decyzję papieską ogłoszono 28 kwietnia 2012 roku jednocześnie w siedzibie Nuncjatury Apostolskiej w Polsce oraz w katedrze w Zielonej Górze. Święcenia biskupie ks. Lityński przyjął w katedrze w Gorzowie 16 czerwca 2012 roku.

Od 11 do 14 października 2012 roku odbył się w diecezji II Kongres Stowarzyszeń, Ruchów i Wspólnot dla Nowej Ewangelizacji³⁹. Kongres odbył się w dwóch miejscach – w Rokitnie, gdzie zorganizowano specjalistyczne sympozjum, i w Zielonej Górze, gdzie wszystkie zrzeszenia spotkały się na wspólnej modlitwie i ewangelizacji.

9 września 2015 roku podczas publicznej sesji w Domu Biskupów w Gorzowie zamknięto diecezjalny etap procesu beatyfikacyjnego, którego celem było zebranie dokumentów na temat życia, cnót heroicznych, sławy i znaków świętości sługi Bożego bp. Wilhelma Pluty. 13 października dokumenty przekazano do watykańskiej Kongregacji Spraw Kanonizacyjnych.

Posługa bp. Regmunta została niespodziewanie przerwana chorobą. Wiadomość o chorobie i cierpieniu bp. Stefana Regmunta była dla diecezjan sporym zaskoczeniem. Niezbędna okazała się operacja. Złożona w tej sytuacji prośba o zwolnienie z obowiązków biskupa diecezjalnego przyjął papież Franciszek w listopadzie 2015 roku. 23 listopada 2015 roku papież Franciszek ustanowił nowym biskupem diecezjalnym dotychczasowego biskupa pomocniczego Tadeusza Lityńskiego.

2. Okoliczności powstania herbu

Mimo upływu lat oraz bardzo bogatej historii Kościoła na Środkowym Nadodrzu, diecezja zielonogórsko-gorzowska nie miała herbu. Choć, co warto zaznaczyć, Kościół ma na tym terenie swoje własne tradycje heraldyczne. Dawne biskupstwo lubuskie miało herb niezmienny od XIV wieku⁴⁰, który z czasem stanowił ważny element herbów

38 *Adveniat Regnum Tuum. Święcenia biskupie księdza prałata Tadeusza Lityńskiego, biskupa pomocniczego diecezji zielonogórsko-gorzowskiej*, Gorzów Wielkopolski 2012, s. 2.

39 *Kerygmat, antropologia, wspólnota. Akta Diecezjalnego Kongresu Stowarzyszeń, Ruchów i Wspólnot dla Nowej Ewangelizacji, Rokitno–Zielona Góra, 11–14 października 2012 r.*, red. A. Sapięha, Zielona Góra 2013.

40 W. Strzyżewski, *Herby osobiste biskupów i opatów a herby diecezji i opactw na Śląsku i Ziemi Lubuskiej*, [w:] *Polska heraldyka kościelna. Stan i perspektywy badań*, red. K. Skupieński, A. Weiss, Warszawa 2004, s. 92.

biskupów lubuskich⁴¹. Prace nad herbem diecezji zielonogórsko-gorzowskiej rozpoczęły się w 2017 roku, kiedy to do bp. Lityńskiego wpłynęła propozycja ustanowienia herbu dla diecezji. Ksiądz biskup przekazał projekt do dalszych prac. W toku wstępnych konsultacji postanowiono podjąć prace nie nad przedstawionym materiałem, ale nad zupełnie nowym herbem. Projekt z 2017 roku zakładał wprowadzenie tarczy dzielonej w krzyż, a w poszczególnych polach miały się znaleźć herby nawiązujące do historycznych ziem Śląska, Pomorza, Brandenburgii, Ziemi Lubuskiej czy Wielkopolski. Chociaż projekt był bardzo dobrze przygotowany od strony wizualnej, to jednak zbyt duże nagromadzenie figur heraldycznych powodowało, że był nieczytelny, w związku z czym przez cały rok 2018 trwały poszukiwania najlepszego i najbardziej poprawnego heraldycznie rozwiązania⁴². Obok piszącego te słowa, w badania nad nowym herbem zaangażował się ks. Michał Gławdel, który służył nie tylko radą, ale i umiejętnościami graficznymi. Powstało łącznie 6 projektów. Przygotowane propozycje na każdym etapie były przedstawiane bp. Lityńskiemu do akceptacji. Ksiądz biskup dzielił się własnymi oczekiwaniami oraz uwagami i po potrzebnych poprawkach ostatecznie przyjął jedną wersję herbu, którą przekazano ks. mgr. lic. Mariuszowi Kołodziejowi⁴³, ks. dr. hab. Robertowi Kufłowi⁴⁴, ks. dr. Rafałowi Mocnemu⁴⁵ i ks. dr. Alfonsowi Zielonce⁴⁶ z prośbą o opinię. Już na końcu prac swoje uwagi do propozycji tekstu dekretu i noty wyjaśniającej złożyli jeszcze księża Kufel i Kołodziej.

Herby biskupie różnią się od herbów diecezji, chociaż często przejmują pewne elementy herbu diecezji do swojego herbu osobistego, to jednak nie są one tożsame. Różnica dotyczy nie tylko godła i tarczy, ale przede wszystkim oznak godności. Tarczę herbu biskupiego zdobi się zielonym kapeluszem pielgrzyma z dwoma rzędami chwostów i krzyżem, tarcze herbów diecezji zdobi się infułą, krzyżem i pastorałem. Infułę umieszcza się nad tarczą, a pod nią kładzie się krzyż skrzyżowany z pastorałem. Niektóre diecezje mają ten przywilej, że posługują się herbami historycznymi, z wielowiekowymi tradycjami.

41 Zob. W. Strzyżewski, *Herby biskupów lubuskich*, [w:] *Colloquia Lubuskie. Z dyplomatyki i heraldyki dawnego biskupstwa lubuskiego*, Zielona Góra–Gorzów Wielkopolski 1994, s. 73–79.

42 A. Put, *Herbowa diecezja*, „Niedziela” edycja zielonogórsko-gorzowska (2020) 50, s. 4–5.

43 Ks. mgr lic. Mariusz Kołodziej, studia specjalistyczne z historii Kościoła odbył w latach 2000–2008 na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim.

44 Ks. dr hab. Robert R. Kufel, studia doktoranckie na Papieskim Wydziale Teologicznym we Wrocławiu uwieńczone w 2001 r. stopniem doktora nauk teologicznych w zakresie historii Kościoła. W 2002 r. ukończył Studium Archiwistyki na Uniwersytecie im. Mikołaja Kopernika w Toruniu. W 2011 r. uzyskał stopień doktora habilitowanego na Papieskim Wydziale Teologicznym we Wrocławiu.

45 Ks. dr Rafał Mocny, studia specjalistyczne z historii Kościoła w latach 2009–2014 na Papieskim Wydziale Teologicznym we Wrocławiu. Stopień doktora nauk teologicznych w zakresie historii Kościoła w 2014 r.

46 Ks. dr Alfons Zielonca, studia specjalistyczne z historii Kościoła w latach 2009–2013 na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim w Lublinie. Stopień doktora nauk teologicznych w zakresie historii Kościoła w 2015 roku.

Kościół jest jednak instytucją żywą, podlegającą nieustannemu rozwojowi, także pod względem administracyjnym. Tworzone są nowe jednostki administracji kościelnej, w tym diecezje. Podejmowane wówczas prace nad stworzeniem własnego herbu powinny uwzględniać kilka ważnych zasad. Jak zauważa ks. Paweł Dudziński, współcześnie herby diecezji tworzy się przeważnie na podstawie następujących przesłanek:

1. Symbole religijne, które swoim przesłaniem mają podkreślić kościelny charakter znaku heraldycznego.
2. Atrybuty ikonograficzne patrona diecezji, który niekoniecznie musi być identyczny z *patrocinium* kościoła katedralnego.
3. Fakty dotyczące erygowania diecezji: elementy herbu panującego papieża, zakonu, którego działalność misyjna stworzyła załączek wspólnoty chrześcijańskiej na danym terenie, znaki przypominające o szczególnie zasłużonej postaci.
4. Heraldyka terytorialna⁴⁷.

3. Opis i znaczenie herbu

Bazując na powyższych wskazówkach, odwołując się do kościelnej heraldyki lubuskiej oraz nawiązując do symbolicznych przedstawień Najświętszej Maryi Panny – patronki kościoła katedralnego w Gorzowie Wielkopolskim, a także kierując się ogólnymi wskazaniami biskupa diecezjalnego Tadeusza Lityńskiego, opracowano następujący herb diecezji zielonogórsko-gorzowskiej.

47 P. Dudziński, *Współczesna heraldyka i zwyczaje heraldyczne w kościołach chrześcijańskich*, t. 1, Warszawa 2007, s. 217.

Herb diecezji zielonogórsko-gorzowskiej stworzono z herbu dawnej diecezji lubuskiej oraz z *patrocinium*, czyli patronatu katedry w Gorzowie Wielkopolskim. Nowy herb łączy w sobie tradycje dawnego biskupstwa lubuskiego, istniejącego na Środkowym Nadodrzu od 1124 roku do połowy XVI wieku, oraz najnowszą historię Kościoła na terenie diecezji zielonogórsko-gorzowskiej. Składa się z tarczy – stałego elementu każdego herbu⁴⁸. W przypadku herbu biskupstwa zielonogórsko-gorzowskiego jest ona dzielona w słup. Na polu prawym czerwonym, nawiązującym do dawnego herbu lubuskiego – który ukształtował się ostatecznie w I połowie XIV wieku – znajdują się dwa skrzyżowane srebrne bosaki oraz sześciopromienna złota gwiazda⁴⁹. Dwa skrzyżowane bosaki były to, jak się przypuszcza, atrybuty św. Wojciecha, pierwszego patrona diecezji⁵⁰. Jak zauważa Wojciech Strzyżewski, wizerunki bosaków nie są spotykane w herbach innych diecezji, ani polskich, ani tym bardziej tych leżących dawniej na terenie cesarstwa. Badacz zaznacza, że gdyby „przyjąć jedną z teorii powstania herbów biskupstw, wywodzącą je od dawnych znaków bojowych i terytorialnych, to bosaki potraktować należałoby jako takie właśnie wizerunki”⁵¹. Bosaki, zwane też osękami, widniejące w herbie to długie drągi zakończone metalowym hakiem i szpikulcem. Używane są od wieków w żeglarstwie i rybołówstwie, były stosowane choćby przez flisaków spławiających drewno. Współcześnie wykorzystywane są także np. w żeglarstwie, służą do przyciągania lub odpychania jachtu, a także uchwycenia ucha boi cumowniczej. Wykorzystywane są także np. podczas manewru odcumowania i zacumowania. Dawniej i dziś używane są do torowania drogi łodzi lub jachtowi do trudno dostępnych miejsc⁵². Można je wykorzystywać także w akcjach ratunkowych, przyciągając nimi tonącego. W tym znaczeniu bosaki umieszczone w herbie podkreślają wielowiekowy związek tych ziem z rzeką Odrą – główną osią dawnego biskupstwa lubuskiego. Bosaki były nieodłącznym narzędziem pracy rybaków oraz osób zajmujących się przewozem ludności i towarów. Nie do końca udało się jednak ustalić, w jaki sposób właśnie one stały się atrybutami św. Wojciecha w diecezji lubuskiej⁵³. Osoba patrona Polski prezentowana jest zdecydowanie częściej za pomocą herbu Różyc lub Róży heraldycznej⁵⁴.

48 P. Dudziński, *Alfabet heraldyczny*, Warszawa 1997, s. 15.

49 Por. B. Marcisz-Czapla, *Pieczczę biskupów lubuskich*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” (2004) II, s. 63.

50 A. Weiss, *Organizacja Diecezji Lubuskiej w średniowieczu*, Lublin 1977, s. 65.

51 W. Strzyżewski, *Herby osobiste...*, s. 92.

52 Zob. *Encyklopedia żeglarstwa*, red. J. Czajewski, Warszawa 1996.

53 Na powiązanie bosaków z męczeństwem św. Wojciecha wskazuje m.in. <https://www.heraldik-wiki.de/wiki/Feuerhaken> (20.10.2020).

54 R. Godula, *Róża męczeńska – herb imaginacyjny św. Wojciecha w polskiej i czeskiej tradycji*, „Folia Historica Cracoviensia” (2004) 10, s. 107–109.

Przyrównanie męczeństwa do róży jest szczególnie częste w symbolice chrystologicznej, albowiem „śród cierni prześladowań wyrasta róża męczeństwa”, a w jej pięciu płatkach widziano pięć ran Chrystusa⁵⁵.

Być może jakąś wskazówką, dotyczącą obecności bosaków jako znaków św. Wojciecha, jest opis jego męczeństwa? Według Jana Kanapariusza męczeństwo św. Wojciecha zostało poprzedzone nieprzychylnym przyjęciem przez pogańską ludność. Podczas jednego ze spotkań:

tamtejsi mieszkańcy nadchodząc i bijąc pięściami odpędzili ich. A jeden z nich porwawszy z łodzi wiosło [podkr. A.P.] przystąpił bliżej do biskupa i właśnie w chwili, gdy ten z księgi odśpiewywał psalmy, uderzył go mocno między łopatki. Skutkiem wstrząsu księga wypada z rąk i się rozlatuje, a on sam z wyciągniętą głową i członkami leży obalony na ziemi⁵⁶.

Być może właśnie owo wiosło, które weszło na trwałe do hagiograficznej symboliki świętego, zostało w biskupstwie lubuskim wyrażone poprzez bosak rzeczny? Brak jednak na ten temat szczegółowych badań.

Sześciopromienna gwiazda⁵⁷ („Najjaśniejsza z gwiazd”, „Stella matutina”), umieszczona nad skrzyżowanymi bosakami – w punkcie ich przecięcia – nawiązuje do Najświętszej Maryi Panny, patronki katedry lubuskiej w Górzycy, a później w Fürstenwalde, a także patronki głównego sanktuarium maryjnego diecezji w Górzycy⁵⁸.

Na lewym polu barwy błękitnej znajduje się srebrna (biała) lilia heraldyczna. W przypadku miejskiej heraldyki zachodniopomorskiej i nowomarchijskiej nie spotykamy się z wizerunkiem NMP na pieczęciach czy herbach⁵⁹. Maryja Panna była przedstawiana właśnie za pomocą symbolu lilii, jak w przypadku Gryfic czy też Strzelec Krajeńskich⁶⁰.

55 Tamże, s. 118.

56 J. Kanapariusz, *Świętego Wojciecha żywot pierwszy*, [w:] *Piśmiennictwo czasów Bolesława Chrobrego*, Warszawa 1966, s. 79.

57 Jak wyjaśnia P. Dudziński: „gwiazda jest jednym z najpopularniejszych symboli heraldycznych. (...) Istnieje przy tym zasada, że w krajach Europy Zachodniej używa się gwiazd pięciopromiennych, w Niemczech i krajach Europy Środkowej, Południowej i Wschodniej – gwiazdy sześciopromiennej”, tenże, *Alfabet...*, s. 81.

58 Zob. B. Marcisz-Czapla, *Pieczęcie...*, s. 63: komentarz autorki w przypisie nr 50 z tej samej strony: „Herb ten może nawiązywać do herbu Górzycy, drugiej stolicy biskupstwa, który przedstawia dwa skrzyżowane pastorały, a nad nimi pięciopromienna gwiazda. Zob. BSuW [*Brandenburgische Siegel und Wappen* – dop. A.P.], s. 81, O. Hupp, *Die Wappen und Siegel der deutschen Staedte*, Frankfurt am M. 1896, s. 45”.

59 W. Strzyżewski, *Treści symboliczne herbów miejskich na Śląsku, Ziemi Lubuskiej i Pomorzu Zachodnim do końca XVIII wieku*, Zielona Góra 1999, s. 124.

60 Tamże. W przypadku Strzelec Krajeńskich problem symboliki lilii w herbie omówiła szczegółowo: A. Gut, *Rozwój i symbolika herbu Strzelec Krajeńskich*, [w:] *Strzelce Krajeńskie. Studia i szkice historyczne*, Strzelce Krajeńskie 2016, s. 35–53.

W średniowieczu lilia stała się (...) symbolem o charakterze religijnym, stając się symbolem czystości i dziewictwa, Chrystusa, atrybutem wielu świętych, a przede wszystkim Najświętszej Marii Panny, która już wówczas uznawana była za wolną od grzechu pierworodnego i zawsze dziewicę⁶¹.

Lilia w herbie diecezji symbolizuje więc Najświętszą Maryję Pannę, główną patronkę katedry gorzowskiej.

W herbie diecezji ważną rolę odgrywają także insygnia. W tym przypadku stosuje się zasadę, że dana jednostka terytorialna posługuje się atrybutami wyrażającymi władzę duchownego, który nią kieruje⁶². W przypadku diecezji zielonogórsko-gorzowskiej, w pełni ukształtowanego Kościoła lokalnego, jest to krzyż, pastorał oraz infuła. Wszystkie te elementy mają barwę złotą. Krzyż łańciski, będący oznaką godności biskupiej, umieszczony jest pod tarczą i nawiązuje do krzyża noszonego przed papieżem, patriarchą, legatem lub arcybiskupem dla podkreślenia godności osoby. Należy zaznaczyć, że nie jest to liturgiczny krzyż procesyjny ani krzyż pektoralny⁶³. Krzyż używany jako insygnium heraldyczne wspomniany był w Kodeksie Prawa Kanonicznego Benedykta XV z 1917 roku⁶⁴. Noszony był bezpośrednio przed osobą papieża, legata, patriarchy lub arcybiskupa, a figura Chrystusa ukrzyżowanego była zawsze zwrócona przodem do hierarchy. Podwójny krzyż, gdzie ramię wyższe miało symbolizować tablicę umieszczoną nad głową Jezusa, zaczęto używać w heraldyce patriarchów, prymasów i arcybiskupów. Biskupi nigdy nie otrzymali przywileju „chodzenia z krzyżem”, jednak z czasem zaczęli używać krzyża prostego jako ornamentu heraldycznego. Krzyż ten oznacza obowiązek głoszenia nauki Pana Jezusa, szczególnie głoszenie Chrystusa ukrzyżowanego⁶⁵. Pastorał jest znakiem posługi biskupiej. Wywodzi się z biblijnej laski z głęboką symboliką. Mojżesz powołany na przywódcę ludu otrzymał od Boga pouczenie: „A laskę tę weź do ręki, bo nią masz dokonywać znaków” (Wj 4,17). Jezus posyłając swoich uczniów poleca im,

61 Tamże, s. 50.

62 P. Dudziński, *Współczesna heraldyka i zwyczaje heraldyczne w kościołach chrześcijańskich*, t. 1, Warszawa 2007, s. 215.

63 Tamże, s. 64.

64 *Codex Iuris Canonici Pii X Pontificis Maximi iussu digestus Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus*, „Acta Apostolicae Sedis” 9 (1917), pars II, s. 1–593, can. 274, § 6: *In omnibus ecclesiis, etiam exemptis, Ordinario loci praemonito, si ecclesia sit cathedralis, peragere pontificalia, uti Episcopus in proprio territorio, populo benedicere, cruce ante se delata incedere, non autem alia exercere quae iurisdictionem impotent.*

65 Zob. 1Kor 1,17–25: „Nie posłał mnie Chrystus, abym chrzczył, lecz abym głosił Ewangelię, i to nie w mądrości słowa, by nie zniweczyć Chrystusowego krzyża. Nauka bowiem krzyża głupstwem jest dla tych, co idą na zatracenie, mocą Bożą zaś dla nas, którzy dostępujemy zbawienia. (...) Tak więc, gdy Żydzi żądają znaków, a Grecy szukają mądrości, my głosimy Chrystusa ukrzyżowanego, który jest zgorszeniem dla Żydów, a głupstwem dla pogan, dla tych zaś, którzy są powołani, tak spośród Żydów, jak i spośród Greków, Chrystusem, mocą Bożą i mądrością Bożą. To bowiem, co jest głupstwem u Boga, przewyższa mądrością ludzi, a co jest słabe u Boga, przewyższa mocą ludzi” [cyt. z *Biblii Tysiąclecia*, Poznań 2003].

„żeby niczego ze sobą nie brali na drogę prócz jednej laski” (Mk 6,8). Pastorał jest w herbie znakiem posłania do głoszenia Dobrej Nowiny oraz prostoty i całkowitego zaufania Jezusowi w tej misji. Infula, zwana inaczej mitrą, jest liturgicznym nakryciem głowy biskupów używanym przy spełnianiu posług pontyfikalnych. Współcześnie jest to lekkie nakrycie głowy, o okrągłym otoku, złożonym z dwóch pasów, zakończonych rogami w kształcie trójkąta⁶⁶. Płaty te są usztywnione pionowym pasem (*titulus*), zaś z tyłu mitra ozdobiona jest opadającymi dwiema taśmami zwanymi infulami (*vittae*). Poniżej umieszczona jest stylizowana wstęga o wywiniętych końcach zawierająca dewizę, czyli krótkie zawołanie zapisane majuskułą, umieszczone na banderoli pod tarczą herbową⁶⁷. Dewizą są zazwyczaj słowa zaczerpnięte z Pisma św., ojców lub doktorów Kościoła albo innych kościelnych tekstów. W przypadku diecezji zielonogórsko-gorzowskiej dewizą są słowa z wizerunku NMP z Rokitna, głównej Patronki diecezji. Obraz Matki Bożej ozdobiony jest luną, do której przymocowany jest Biały Orzeł. Na nim zaś zapisane są po łacinie słowa *Da pacem Domine in diebus nostris* (Daj, Panie, pokój dniom naszym). To pierwsze słowa pieśni rycerskiej inspirowanej Psalmem 51, a utrzymanej w formie indywidualnej pieśni błagalnej i pokutnej. Autorem pieśni jest Melchior Franck urodzony ok. 1580 roku w Zittau, niemiecki kompozytor ewangelicki przełomu późnego renesansu i wczesnego baroku. Przypuszczalnie był uczniem Christopha Demantiusa. W 1603 roku objął posadę nadwornego kapelmistrza na dworze księcia Jana Kazimierza Wittelsbacha w Coburgu, którą zajmował do końca życia. Po wielu problemach życiowych, jak śmierć jego dzieci i żony, trudny okres wojny trzydziestoletniej, śmierć księcia Jana Kazimierza, Franck zmarł w biedzie 1 czerwca 1639 roku w Coburgu. Znany jest nam wszystkim bardziej z tekstu pieśni świątecznej *O Tannenbaum*⁶⁸.

Projekt herbu był konsultowany, a także w prezentowanej wersji wykonany przez ks. dr. Pawła Dudzińskiego, teologa i heraldyka, do 2022 roku przewodniczącego Komisji Heraldycznej przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i Administracji.

Chociaż diecezja lubuska upadła w XVI wieku, to jednak jej herb używany jest jako element składowy w herbie innej diecezji. Utworzona w 1930 roku diecezja berlińska powstała na terenie dawnych, średniowiecznych biskupstw: havelberskiego, brandenburskiego, kamieńskiego i lubuskiego. W jej obecnym herbie, dzielonym w krzyż, w lewym dolnym polu znajduje się herb dawnej diecezji lubuskiej obok herbów pozostałych średniowiecznych biskupstw.

66 Dudziński, *Współczesna...*, s. 47.

67 Tamże, s. 72.

68 A. Put, *Modlitwa z serca Matki*, „Niedziela” edycja zielonogórsko-gorzowska (2020) 24, s. 6.

Podsumowanie

Zaprezentowany w artykule herb jest nowym, choć osadzonym w historii, znakiem Kościoła na Środkowym Nadodrzu. Ustanowiony formalnie w 2020 roku, w 75. rocznicę utworzenia Administracji Apostolskiej Kamieńskiej, Lubuskiej i Prałatury Pilskiej, łączy w sobie godła i dewizy odnoszące się do ponadtysiącletnich dziejów Kościoła na Środkowym Nadodrzu. Do tego bogactwa odwołuje się także obecna diecezja zielonogórsko-gorzowska, a także cała szczecińsko-kamieńska metropolia kościelna. Taka rocznica domagała się uroczystych obchodów rocznicowych czy też innego okolicznościowego upamiętnienia, jednak sytuacja z pandemią koronawirusa uniemożliwiła liczny i zorganizowany obchód rocznicy. Przyjęcie herbu stało się więc konkretnym aktem upamiętniającym to wydarzenie. Była jeszcze inna okoliczność, którą warto odnotować. Na herbie znajduje się lilia symbolizująca Najświętszą Maryję Pannę Wniebowziętą, Patronkę katedry gorzowskiej. Zakończenie prac nad jej remontem i odbudową po pożarze stało się również wydarzeniem godnym upamiętnienia przez przyjęcie herbu.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Alle origini di Camaldoli. San Romualdo e i Cinque Fratelli*, (traduzione, commento e note), T. Matus, Camaldoli 2003.
- Bruno z Kwerfurtu, *Żywoć Pięciu Braci Męczenników*, [w:] *Piśmiennictwo czasów Bolesława Chrobrego*, Warszawa 1966, s. 155–246.
- Bulla papieska Episcoporum Poloniae Coetus*, [w:] *Księga pamiątkowa 50-lecia organizacji Kościoła katolickiego na Ziemi Lubuskiej, Pomorzu Zachodnim i Północnym (1945–1995)*, Zielona Góra–Gorzów Wlkp. 1998, s. 637.
- Codex Iuris Canonici Pii X Pontificis Maximi iussu digestus Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus*, „Acta Apostolicae Sedis” 9 (1917), pars II, s. 1–593.
- Decretum*, „Zarządzenia Administracji Apostolskiej” 1 (1945) 1, s. 1.
- Jan Kanapariusz, *Świętego Wojciecha żywot pierwszy*, [w:] *Piśmiennictwo czasów Bolesława Chrobrego*, Warszawa 1966, s. 23–86.
- Jan Paweł II, *Przesłanie papieskie z okazji 1000. rocznicy wzniesienia kościoła pw. św. Wojciecha w Rawennie*, „Ecclesiastica” 11 (2002) 7–9, s. 7.
- Jan Paweł II, *Strzeżmy duchowego i moralnego wymiaru Europy*, „Ecclesiastica” 11 (2002) 4–6, s. 39.
- Komunikat konferencji plenarnej Episkopatu Polski w sprawie kanonicznego uregulowania organizacji kościelnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, 28 czerwca 1972, Kraków, [w:] P. Raina, *Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989, t. 2, lata 1960–1974*, Poznań 1995, s. 594–596.
- Konstytucja apostolska Totus Tuus Poloniae Populus*, [w:] *Księga pamiątkowa 50-lecia organizacji Kościoła katolickiego na Ziemi Lubuskiej, Pomorzu Zachodnim i Północnym*, Zielona Góra–Gorzów Wlkp. 1998, s. 670–672.

Pismo prefekta Rady do spraw Publicznych Kościoła G. kard. Villota, nr 3770/72, [w:] *Źródła do dziejów Pomorza Zachodniego*, t. 14. *Narodziny diecezji szczecińsko-kamieńskiej i koszalińsko-kołobrzeskiej (1945–1975)*, opr. K. Kozłowski, Szczecin 2007, s. 110–112.

Źródła internetowe

<https://www.heraldik-wiki.de/wiki/Feuerhaken> (20.10.2020).

Innocenty II, *Sacrosancta*, [w:] *Codex diplomaticus majoris Polonia*, t. 1, nr 6, <http://www.wbc.poznan.pl/> (1.05.2016).

Opracowania

Adveniat Regnum Tuum. Święcenia biskupie księdza prałata Tadeusza Lityńskiego, biskupa pomocniczego diecezji zielonogórsko-gorzowskiej, Gorzów Wielkopolski 2012.

Banaszak M., *Historia Kościoła Katolickiego*, cz. 2. *Średniowiecze*, Warszawa 1987.

Błaszczak T., *Biskupstwo lubuskie w średniowieczu*, [w:] *Dzieje Kościoła katolickiego na Środkowym Nadodrzu do czasów najnowszych*, red. A. Put, R. Kufel, Zielona Góra–Gorzów Wielkopolski 2020, s. 31–58.

Dratwa B., *Apostolski Wikariat Północny*, „Gorzowskie Wiadomości Kościelne” 24 (1980) 1, s. 24–29.

Dratwa B., *Reformacja na Ziemi Lubuskiej*, „Gorzowskie Wiadomości Kościelne” 24 (1980) 1, s. 30–35.

Dudziński P., *Alfabet heraldyczny*, Warszawa 1997.

Dudziński P., *Współczesna heraldyka i zwyczaje heraldyczne w kościołach chrześcijańskich*, t. 1, Warszawa 2007.

Encyklopedia żeglarstwa, red. J. Czajewski, Warszawa 1996.

Godula R., *Róża męczęńska – herb imaginacyjny św. Wojciecha w polskiej i czeskiej tradycji*, „Folia Historica Cracoviensia” (2004) 10, s. 107–139.

Gut A., *Rozwój i symbolika herbu Strzelec Krajeńskich*, [w:] *Strzelce Krajeńskie. Studia i szkice historyczne*, Strzelce Krajeńskie 2016, s. 35–53.

Heim B., *Heraldik, kirchliche*, [w:] *Lexicon für Theologie und Kirche*, Bd. 5, Freiburg 1986, s. 238–240.

Hupp O., *Die Wappen und Siegel der deutschen Staedte*, Frankfurt am M. 1896.

Illanes J.L., Saranyana J.I., *Historia teologii*, Kraków 1997.

Kanior M., *Monastycyzm na ziemiach polskich za pierwszych Piastów*, [w:] *Męczennicy z Międzyrzecza*, red. R. Tomczak, Paradyż 2003, s. 25–47.

Kerygmat, antropologia, wspólnota. Akta Diecezjalnego Kongresu Stowarzyszeń, Ruchów i Wspólnot dla Nowej Ewangelizacji, Rokito–Zielona Góra, 11–14 października 2012 r., red. A. Sapięha, Zielona Góra 2013.

Kirmiel A., *Gdzie mógł znajdować się klasztor Pierwszych Męczenników Polski?*, [w:] *Pierwsi Męczennicy Polski. 1010 rocznica śmierci. Materiały z Sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Ziemi Międzyrzeckiej im. Alfa Kowalskiego 8 listopada 2013 r.*, Międzyrzec 2014, s. 49–57.

Kuczyński S.K., *Polskie herby ziemskie. Geneza, treści, funkcje*, Warszawa 1993.

Kuhn L., *Das Bistum Lebus. Das kirchliche Leben im Bistum Lebus in den letzten zwei Jahrhunderten (1385–1555) seines Bestehens unter besonderer Berücksichtigung des Johanniterordens*, Leipzig 2005.

Kumor B., *Historia Kościoła*, t. II. *Wczesne średniowiecze chrześcijańskie*, Lublin 2001.

Kurnatowski S., *Dlaczego Międzyrzec?*, [w:] *Męczennicy z Międzyrzecza*, red. R. Tomczak, Paradyż 2003, s. 49–69.

Mainolfi P.M., Ruggiano M., *San Benedetto da Benevento. Protomartire Della Polonia*, Benevento 2004.

- Manteuffel T., *Historia powszechna. Średniowiecze*, Warszawa 2004.
- Marcisz-Czapla B., *Pieczenie biskupów lubuskich*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” (2004) 11, s. 49–98.
- Metzger F., Feuerstein-Praßer K., *Historia życia zakonnego. Od początków do naszych czasów*, Kielce 2008.
- Prejs R., *Odrodzenie życia katolickiego w dorzeczu środkowej Odry i dolnej Warty w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, [w:] *Dzieje Kościoła katolickiego na Środkowym Nadodrzu do czasów najnowszych*, red. A. Put, R. Kufel, Zielona Góra–Gorzów Wielkopolski 2020, s. 73–89.
- Put A., *Herbowa diecezja*, „Niedziela” edycja zielonogórsko-gorzowska (2020) 50, s. 4–5.
- Put A., *Modlitwa z serca Matki*, „Niedziela” edycja zielonogórsko-gorzowska (2020) 24, s. 6.
- Put A., *Powstanie diecezji lubuskiej i pomorskiej (wolińskiej)*, [w:] *Kościół na Pomorzu Zachodnim i Ziemi Lubuskiej w XII wieku*, red. Z. Lec, A. Put, Szczecin 2008, s. 40–66.
- Rechowicz M., *Mysł teologiczna w Polsce do czasu założenia Wydziału Teologicznego w Krakowie*, „Zeszyty Naukowe KUL” 9 (1966) 1–2, s. 85–98.
- Strzyżewski W., *Herby biskupów lubuskich*, [w:] *Colloquia Lubuskie. Z dyplomatyki i heraldyki dawnego biskupstwa lubuskiego*, Zielona Góra–Gorzów Wielkopolski 1994, s. 73–79.
- Strzyżewski W., *Herby osobiste biskupów i opatów a herby diecezji i opactw na Śląsku i Ziemi Lubuskiej*, [w:] *Polska heraldyka kościelna. Stan i perspektywy badań*, red. K. Skupieński i A. Weiss, Warszawa 2004, s. 63–95.
- Strzyżewski W., *Treści symboliczne herbów miejskich na Śląsku, Ziemi Lubuskiej i Pomorzu Zachodnim do końca XVIII wieku*, Zielona Góra 1999.
- Sułowski Z., *Chrzest Polski*, cz. 2, „Zeszyty Naukowe KUL” 10 (1967) 4, s. 5–22.
- Śmierczalski-Wachocz D., *Sytuacja Kościoła katolickiego w diecezji gorzowskiej w latach 1945–2004. Zarys problematyki. Nowa Marchia – prowincja zapomniana – wspólne korzenie*, Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna, „Zeszyty Naukowe” nr 5, s. 7–38.
- Tomczak R., *Biskup Edward Dajczak*, [w:] *Księga pamiątkowa 50-lecia organizacji Kościoła katolickiego na Ziemi Lubuskiej, Pomorzu Zachodnim i Północnym (1945–1995)*, Zielona Góra–Gorzów Wlkp. 1998, s. 133.
- Weiss A., *Heraldyka kościelna*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, Lublin 1993, kol. 729.
- Weiss A., *Organizacja Diecezji Lubuskiej w średniowieczu*, Lublin 1977.
- Wejman G., *Kościół katolicki na ziemi lubuskiej 1124–2010. Zarys problemu*, [w:] *Kościół na Środkowym Nadodrzu. Historia i postacie*, red. G. Chojnacki, Zielona Góra 2011, s. 9–53.
- Wojciechowski T., *Szkice historyczne jedenastego wieku*, Poznań 2004.
- Zydorek D., *Dzieje życia i męczeństwa Pięciu Braci Męczenników*, [w:] *Pięciu Braci Męczenników. Z dziejów religijności Polski XI wieku*, red. D. Zydorek, Gorzów Wielkopolski 1997, s. 61–70.

CYTOWANIE

A. Put, *Herb diecezji zielonogórsko-gorzowskiej jako atrybut dziedzictwa historycznego w perspektywie heraldyki kościelnej*, *Studia Paradyskie* 33 (2023), s. 171–190, DOI: 10.18276/sp.2023.33-11.